

SALT DÁSTÚR JIRLARI

Nuratdinova Dinara Elubay qızı

Zulfiya nomidagi davlat mukofoti sohibasi.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti
musiqa tálimi va sañati yónalishi magistranti.

Yunus Rajabiy nomidagi ózbek milliy musiqa sañati instituti óqituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10691169>

Annotatsiya. *Bul maqalada xalqning salt-dásturi hámde qosiq-jirlari jánede Qaraqalpaq xalqining milliy úrip-ádetleri, milliy qosıqlari haqqında sóz etilgen.*

Gilt sóz: milliy, qosiq, dástur, kórkem-óner, milliy.

FOLK ART

Abstract. *This article talks about the folk art, poems and creations, as well as the national traditions and national songs of the Karakalpak people.*

Key word: national, spoon, program, art history, national.

НАРОДНОЕ ИСКУССТВО

Аннотация. *В данной статье рассказывается о народном творчестве, стихах и творчестве, а также о национальных традициях и национальных песнях Каракалпакского народа.*

Ключевые слова: народный, ложка, программа, искусствоведение, народный.

Salt-dástur jirlari dep, xalqning salti dásturi menen baylanisli qosiq-jirlardi aytamiz. Ol ótkendegi xalq ómiriniń, sáwlesi hám dunyaǵa kóz qarasi. Ózin qorshap alǵan tábiyǵiy harakterlerden qorǵanıwǵa járdem qiladi dep túsiniw, adamlar túrli inanim, siyiniw, tabiniw jirlarin dóretken. Buǵan: Bádik, Gúlapsan, Qamshilaw, Jin-arwaq shaqiriw-awiriwlardı emlew jirlari kiredi.

Salt-dástur jirlariniń bir túri kelin tusirgende, qiz uzatqandaǵı aytilatuǵın Xáwjar, toy baslaw, bet ashar jirlari bolip ataladi. Bul jirlarǵa: joqlaw, sińsiw, kewil aytıw, esittiriw uqsagan jir qosıqlar kiredi. Jas balalar oyın oynaganda poetikalıq qosıqlar aytıp oynagan salt-dástur jirlari arqali xalqning etnografıyası ádet-úrpi, tariyxi haqqında tolip atirganmaǵlıwmatlardı biliwge boladi. «Xáwjar», «toy baslaw», «Xáwjar» yaki «yar-yar» toyda kollektiv bolip jir jirlaganda, toy baslaganda jirlangan. «Xáwjar» menen «yar-yar» ekewi bir sóz. Xawjar aytıwdı burin «Ólen» depte atagan. Qaraqalpaq xalq legendalarında «Toy baslaw, ólen aytı» degen sóz ushırasadi. Shinında da toydı termelep, yaki ólen qosıq qurılısında baslaydı, qaraqalpaq tilinde ólen, sózi sońǵı zamanlari aktiv qollanılmaydı, bul tek qazaq, ózbek tilinde saqlangan. Toydı qosıq aytıp baslaganda ol qosıǵın aytıp bolgannan keyin onıń qasında bir neshe qiz-jigitler «Xáwjar», «yar-yar» dep naqiratin qaytaradi. Ol kollektiv turde aytilgan xorǵa uqsap turadi. Toy baslawdı kásip qilip júrgen ayırım sóz sheberleride bolgan. Toydı baslawshi óziniń úyrenip alǵan toy baslaw qosıǵın aytıp, jáne oǵan óziniń shayirligin qosıp toydıń bolıp atirgan jaǵdayin kópke túsindirip, toy beriwshini kótermelep maqtaydı. Xaw'jar aytıwdıń xalq dástanlarında izi kórinedi. Máselen Alpamis dástanındaǵı Gulshin shori menen Qultaydıń xawjar aytısiwi xalq salt jirlariniń, sáwleleniwi boladi. Xáwjar qosıǵiniń úlgileri minanday bolıp keledi:

Jilama úkem jilama,

Toy seniki yar-yar.
Toqsan basil aq orda,
Úy seniki yar-yar.
Bağda bedew kisneydi,
At boldim dep yar-yar.
Uzatqan qiz jılaydı,
Jat boldim dep yar-yar.

Toy baslap, xáwjar aytıp, jir jirlap, kópshilikke oyın zawıq kórsetken sóz sheberi óziniń poetikalıq sózge ustalıǵına qarap sóylegen sózin, aytqan qosıǵın hár muqamǵa dóndirip, jiyilǵan kópti awzına qaratadı. Toy baslawshiniń qosıǵın quwatlap kótermelep, xáwjar dep aytqan jaslarđıń xosh xawaz dawısları jayılǵan kópti ózine tartıp, xázirgi zaman saxna ónerine uqsap keledi. Xalıq dástúri boyınsha baqsı bayraq taǵı da basqa siyliqlar qatarında toy baslawshi da toy bereshiden siyliqlar alǵan.

Bet ashar.

Bet ashardı shayır adam sózge sheber qosıqshılar baslaydı. Bet ashar eki túrloi boladı. Birinshisi aytım, ekinshisi bet ashar. Bet ashardıń aytım túri kelinshek el shetine kelip awıl arası menen júrip kiyatırǵanda kelinshek kelgenin toydıń bolatuǵının xalıqqa daǵaza etiw retinde aytadı. Bul aytımniń úlgisi minanday boladı:

Kelinshek keldi kórińiz,
Kórimligin berińiz,
Ala ğula demeńiz,
Atın aytıp qoymańiz.

Jańa kiyatırǵan kelinshek kóp qızlarđıń qatarında qatarlasıp júrip, bosaǵadan úyge kiredi qolin bosaǵaǵa, soń mańlayına tiygizip, iyiliptájim beredi. Úydiń oń jaǵına shimildiq tutup, kelinshek hám qızlar sona ornalastiriladi. Kelinshektiń betine aq oramal tutiladi. Kún batqannan tań atqansha úyge kim kirse shiqsa qızlar menen birge ornınan turıp otiriw dástúr bolǵan. Bul sol awıldıń adamların siylaǵanlıqtıń belgisi.

Bet ashar pitkennen keyin kelinshekting beti ashiladi. Kelinshek úy xizmetine aralasa baslaydı. Baqsı-jiraw aytıtırıw, gúres tutiw, kókpar oynaw oyın-tamashaları dawam eteberedi.

Bádik.

Dástúr jirlariniń biri Bádik bolıp ataladı, bul salt jiri eń eski saltlardan bolıp esaplanadı. Adamlar qosıqtıń kúshi menen denesine bádik jarası shıqqan balanı emlemekshi bolǵan. Awırǵan balanı kún batardıń aldında ortaǵa jatqarıp qoyıp, kollektiv bolıp qosıq aytqan. Erte dáwirlerden-aq qaraqalpaq xalqiniń kórkem-óner mádeniyati xalıqtıń; turmis shárayatına baylanisli rawajlanıp bargan. Xalqimizdiń ózine tán milliyligin sawlelendiriwshi salt-dástúr qosıqları usı kúнге shekem óziniń; ápiwayılıǵı hám tereń mazmunı menen keńnen taralǵan. Xalıq qosıqları búgingi kúnimizde de ayırıqsha salmaqı orındı iyeleydi. Sebebi qaraqalpaq xalqı óziniń kóp jilliq tariyxına iye bolǵanlıqtan onıń turmisında kóplegen ózgerisler bolıwı sebepli, ondag; I qosıqlar hár qiyli úrip-ádet dástúrlerge bayıp kelgen. Uliwma aytqanda salt-dástúr qosıqları arqalı xalıqtıń etnografiyası, úrip-ádeti, turmisi, tariyxıy ózgerisleri haqqında kóplegen maǵlıwmatlardı biliwimizge boladı. Máselen, tábiyattıń túrli qubilislarınan, adamlar arasında payda bolǵanayırım awiriwlerden qorǵanıw ushin hár túrli isenim, siyiniw, tabiniw jirları dórelgen. Olardıńda ózine

ilayiq aytimlari bolgan. Bunday jirlar qorqaniw maqsetinde jaratilib, olardi jirlasa jardem beredi dep isengen. Bularga: “Bádik”, “Gúlapsan”, “Qamshilaw”, “Jin-arwaq shaqiriw” adamlardi hár qiyli keselliklerden emlew niyetinde jirlangan. Bunday aytimlardi atqariwshilar ózine tán irgaq penen atqaratuǵın bolgan. Salt-dástúr jirlariniń bir bólegi toy-merekelerine arnalǵan jirlar bolip esaplanadi. Kelin tusirgende hám qiz uzatılǵanda aytilatuǵın “Háwjar”, “Toy baslaw”, “Bet ashar” jirlari búgingi kúnimizde de keńnen rawajlangan úrip-ádetlerimizdiń biri bolip tabiladi. “Muńsher” jirlarinińda bir neshe túrleri bar. Bul jirlardińda dóretiwshileri ápiwayi xaliq bolgan. Sebebi eski zamanniń qisiminan awir kún keshirgen xaliq óz dártlerin, ashshi debdiwlerin qayǵılı nama irǵaǵı menen sirtqa shıǵarip aytqan. Awir joǵaltiwlar, ayralıq dárti adamlardi bozlatqan. Eldiń basında húkim súrip turǵan adalatsızlıqlar hayal-qizlardiń muńayiwina, dárt shegiwine alip kelgen. Mine usınday halatlar muńsher qosıqlariniń payda boliwina sebepshi bolgan. Bular: “Joqlaw”, “Sınsiw”, “Kewil aytiw”, “Esittiriw” jir qosıqlari bolip tabiladi.

Háwjar. Háwjar qiz-bala ómirinde jańa ómir jolina qádem taslap, áke úyinen aq patiyasi menen shıǵarip salǵanda aytilatuǵın qosıq.

Bul qosıqtı qizdiń jengeleri, tuwisqanlari hám doslari birgelikte jámaát bolip aytadi. Qiz óz úyinen ózge jurtaq uzatilar waqtında saǵınish hám ókinishke toil sózlerin aytiw menen birge igbal-baxtin tilep ata-anasına, tuwǵan tuwisqanlarına, awil-eline xoshlasiw tileklerin bildirgen. Eski dáwirlerde kópshilik hayal-qizlar turmistiń hár qiyli tartqılarına ushirap jábir kórgen. Ayirim qizlar óz teńine qosila almay árman menen taǵdirge tán berip kewil dúnyasi dártke tolip jasaǵan.

Sol gezleri “Háwjar” arqali óziniń ishki hásiwetlerin, dártlerin aytip shıǵaratuǵın bolgan.

Bul jerde “Háwjardin” sóz qatarlari ózgerip, al namasi ózgermesten qaldi.

Háwjardiń namasi júdá ápiwayi bolip, ol minor tonlıǵında jazilip, jay tempte atqariladi.

Qosıqtıń diapazoni seksta intervalinan aspaydi. Háwjar eki nama dúzilisen qurılıp, ol bir tegis hárekette atqariwshiniń dawısına qolaylı bolip kelgen. Háwjardi atqarǵanda dawis tolqınlarında názik irǵaqlar qosılıp, ol qulaqqa jaǵımlılıǵı menen ajralıp turadi.

Bet ashar. Bet ashar kelin túsiriw toyına baylanisli payda bolgan salt-dástúr jiriniń bir túri.

Qaraqalpaq xalqında jańa túsken keling sol aymaqta jasawshi xaliq penen tuwisqan-tuwǵanlari menen tanistiriw maqsetinde aytilatuǵın shıǵarma. Bet ashardiń taza túsken kelin ushin úgit-násiyat hám tárbiyalıq áhimiyetke iye paziylet sabaǵı dep tusinsek boladi. Sebebi aǵayin-tuwisqan hám el-xalıqtı tanistiriwdan tisqari bet asharda jańa shańaraqta qalay ózin tutiw kerek ekenligin, sol shańaraqtıń turmis-tárizine kónligiow, shańaraqtaǵı jasi úlkeni hurmetlew, jasi kishige izzet kórsetiw, ómirlik joldasına opadar bolıw, aǵayin-tuwisqanǵa hám qońsi qobaǵa syilasıqlı minez-qulqi menen úlgili kelin bolıw kerekligi haqqında násiyat sózler arqali aytiladi.

Besik jiri.

Besik jiri yaǵniy “Háyiw” kóp ásirlerden berli kiyatırǵan eski janrlardiń biri bolip, bala dúnyaǵa shıqqaninan baslap birinshi esitetuǵın qosıq túrine kiredi. Besik jiriniń balani bóbeklik dáwirde baslap tárbiyalaniwına tásiiri úlken. Óytkeni ana óz balasına bir tárepten analıq mehrinpoetikalıq sózler arqali jetkerip beriw maqsetinde balani erkeletip, oni jubatiw ushin besik terbetip jir aytadi. Al ekinshi tárepten ana óz háyiwinde balaniń hár tárepleme salamat bolıwına, oniń ónip-ósiwine, soniń menen birge muzikalıq qábiletin ósiriwde úlken áhimiyetke iye.

Keleshekte jetik insane bolip jetilisedi degen arziw-ármanlari menen jirlanatuǵın qosıq.

Shiğistiń ataqlı ilimpazi Abu Ali ibn Sino bala tárbiyasına ayırıqsha itibar berip: “Bóbekti qanaatlandırıw ushin oğan eki nárseni qollanıw kerek. Birinshi, balanı áste ǵana terbetiw, ekinshi, oni uyıqlatıw ushin dástúrge aylanıp ketken nama irǵaǵı menen háyyiwlew. Sol ekewin qabil etiw muǵdarına qarap, balanıń denesi menen dene tárbiyaǵa hám ruwxı menen muzıkaǵa bolǵan qábiletin payda etedi”-degen pikirlerdi bildirgen. Muńsher.

Salt-dástúr qosıqlarınıń ishinde áyyemgi zamanlardan berli kiyatırǵan hám de ádebiyatda óz aldına tarmaq bolıp qaliplesken qosıqlardıń biri bul muń-sher qosıqları. Hár bir xalıqtıń turmis tariyxında qayǵılı waqıyalar kóp bolǵan. Xalıq jawgershilikten ezilip, olar jerinen, suwinan, jasap turǵan aymaǵınan, súygen ullarınan, batırlarınan ayrılǵan waqtında xalıq ózleriniń qayǵı-hásiretlerin qosıq arqalı bildirgen. Bul qosıqlar muń-sher jirlari dep atalǵan. Olar bir neshe túrlerge bólinedi: xoshlasıw, esittiriw, kewil aytıw, sińsiw jirlarınan ibarat.

Muń-sher jirlarınıń bir túri bul joqlaw bolıp, xalıqtıń ómirinen kelip shiǵıp olar dástúrge aylanǵan. Joqlawdi elge, xalıqqa xızmet etken el azamatlarına, olardıń el tinishliǵına, xalıq turmisiniń jaqsılanıwına islegen xızmetlerin sóz etilip ayılǵan. Joqlawdi hayallar aytqan hám bul dástúr kóp zamanlarǵa deyin xalıq arasında jasap kelgen.

Sińsiw.

Qız óz úyinen ózge úyge uzatılıp keter aldında qızdıń ózi atqaratuǵın jir bolıp esaplanǵan. Sińsiw salt-dástúr jirlarınıń ishinde eń zarlısi hám muńlısi bolıp oni esitken jaqın-juwıqlarimuńayıp kewli sherge tolıp qalatuǵın bolǵan. Sebebi eski zamanlarda kópshilik qızlar óz teńine qosıla almaǵan. Óz erkine iye bolmaǵan jańa ómirge qádem basıp atırǵan jas qızlar, kewli súygen insańǵa bas qosa almaǵanlıǵı sebepli júregin tırnaǵan zarlı sherdi sińsip aytqan. Solay etip, sińsiw jiri kem-kem xalıq ómirinen orın alıp, salt-dástúrlerdiń biri bolıp ketken.

Terme tolgawlar.

Qaraqalpaq awızeki ádebiyatında dástanlardıń kirispesi terme menen baslanadı. Termeler termelep nama irǵaǵı menen atqarılatuǵın aqıl-násiyat, naqıl-maqal sózlerden ibarat. Olar xalqımızǵa kerekli ruwxıy azıq sipatında ishki keshirmelerimizdi tereń túsiniwge xızmet etedi. Termelerde waqıyaliq faktler sóz etilmeydi. Adamlar arasındaǵı ádep-ikramlıq qádelerin saqlawǵa baǵdarlanǵan hám úlgili islerdi táriyplep ómirdiń ashshi-dushshisin, jaqsı menen jamannıń parqın ańǵarıwdı, qayǵı menen quwanishti kótere biliw uqsaqan paziyletlerdi násiyatlaydı. Sonıń ushin da jiraw, baqsı, qıssaxanlardan tiń; lawshılar eń dáslep terme aytıwdı kútken.

Tolgawlar. Tolgawlar terme siyaqlı kórkem poetikalıq baǵdardaǵı milliy poeziyamızdıń dáslepki úgileri bolıp esaplanadı. Tolgaw tolganıp jir jirlaw degendi ańlatadı. Erte zamanlarda jirawlarımız xalıqtıń turmisında gezlesken awırqayǵını gúnirenip, tolganıp atqaratuǵın atqaratuǵın bolǵan. Xalıqtı jubatiw maqsetinde gúressheńlikke umtildiriw ushin lirikalıq qaharman arqalı waqıyalardı jirlaǵan. Xalıqtıń qayǵısı, muń-sher sezimleri, kewil zari basım bolǵanlıqtan tolgaw dep atalǵan.

REFERENCES

1. Уразимова Т. В., Надырова А. Б. Эстетическое воспитание-основа формирования личности //Научные исследования. – 2017. – №. 1 (12). – С. 68-69.
2. Надырова А. Б. Основа воспитания творческой личности //Наука и образование сегодня. – 2017. – №. 2 (13). – С. 75-76.

3. Nadirova A., Ayapova H. MUSICAL SOUND AND ITS CHARACTERISTICS //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 12. – С. 1170-1173.
4. Nadirova A., Nuratdinova A. MUSIC IN THE DEVELOPMENT OF PERSONALITY DEVELOPMENT THE ROLE OF EDUCATION //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 12. – С. 1166-1169.
5. Надырова А. РОЛЬ МУЗЫКАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ: Надырова Айгуль Базарбаевна, доцент кафедры «Музыкальное образование» Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2022. – №. 1. – С. 122-129.
6. Bazarbayevna N. A. Textbook functions in the development of cognitive independence of future music teachers //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 12. – №. 2. – С. 173-178.
7. Надырова А. Б. и др. Каракалпак театр өнеринин пайда болууы хэм раўажланыўына тийкар салыўшылар //Молодой ученый. – 2020. – №. 24. – С. 543-545.
8. Надырова А. Б. РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ВЫСШЕГО МУЗЫКАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: Надырова Айгуль Базарбаевна, доцент кафедры музыкальное обучение Нукус Государственный педагогический институт //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2021. – №. 6. – С. 193-196.
9. Надырова А. Б. Профессиональная компетентность учителя музыки //Проблемы и перспективы формирования педагогической культуры у студентов в условиях реализации профессионального стандарта педагога. – 2016. – С. 53-54.
10. Omarova A. SCHOOL CHEERS THROUGH MUSIC PROFESSIONAL DIRECTION //Modern Science and Research. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 151-156.
11. Qislawbayevna O. A. Umumiy ORta TaLim Maktablarida Sinfdan Tashqari Musiqa ToGaragining Maqsadi Va Vazifalari //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 40. – С. 105-107.
12. Qislawbayevna O. A. The Influence of Music on the Human Body //Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 5. – С. 30-32.
13. Omarova, A., & Shamurodova, M. (2023). APPLICATION OF INNOVATIVE PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS WHEN TEACHING A MUSIC LESSON. Modern Science and Research, 2(12), 185–189.
14. Ануаровна О. Р. ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ КУЙЛАРИ ВОСИТАСИДА БОЛАЛАР ИЖОДКОРЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ. – 2023.
15. Omarova, A. . (2023). UNIQUE CHARACTERISTICS AND STRUCTURE OF MUSIC LESSONS IN KINDERGARTEN. Modern Science and Research, 2(9), 446–448.
16. Омарова А. К. Национальное в современном композиторском творчестве: к проблеме интерпретации песенного первоисточника //Керуен. – 2021. – Т. 71. – №. 2. – С. 18-27.

17. Омарова А. ПРИМЕНЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ТЕОРИИ КАРАКАЛПАКСКОЙ МУЗЫКИ //Интернаука. – 2021. – Т. 6. – №. 182 часть 1. – С. 52.
18. Омарова А. СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ХУДОЖЕСТВЕННО-ТВОРЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ //Матрица научного познания. – 2021. – №. 3-2. – С. 162-164.
19. Омарова А. К. и др. KAZAKH ELITE AND MUSIC (1920-1930) //Научный журнал «Вестник НАН РК». – 2021. – №. 3. – С. 208-213.
20. Kislaubayevna O. A. THE PECULIARITIES OF THE METHODS OF TEACHING CONDUCTOR SCIENCE //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 9. – №. 12. – С. 1086-1090